

SPINOZA NOTITIE

Nummer 3

Chronologie van Spinoza's teksten

De meest waarschijnlijke momenten en volgorde van ontstaan

Rikus Koops

15 december 2013

Versie: 1.0

STEEKWOORDEN:

Chronologie

SAMENVATTING:

Deze notitie geeft de meest waarschijnlijke volgorde waarop de teksten van Spinoza zijn ontstaan en de meest waarschijnlijke momenten waarop deze zijn geschreven.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Onderbouwing chronologie.....	2
Afgeronde chronologie.....	7
Slotwoord.....	7
Gebruikte literatuur.....	7

Inleiding

Bij de bestudering van de teksten van Spinoza en met name bij het vergelijken van verschillende teksten is het van essentieel belang in welke volgorde deze teksten zijn ontstaan. Alhoewel over het ontstaan van de diverse teksten door verschillende auteurs informatie is verzameld ontbreekt een volledig overzicht van Spinoza's teksten. Deze notitie wil deze lacune opvullen.

In deze notitie zullen de volgende teksten als afzonderlijke teksten in volgorde worden geplaatst en zoveel als mogelijk van jaartallen worden voorzien.

- CM – Metafysische gedachten
- PP1 – Beginselen van de wijsbegeerte, deel 1
- PP2 - Beginselen van de wijsbegeerte, deel 2
- TIE – Verhandeling over de verbetering van het verstand
- KV – Korte Verhandeling
- E - Ethica
- TTP –Theologisch-politiek traktaat
- TP – Politiek Traktaat

Onderbouwing chronologie

PP1: Beginselen van de wijsbegeerte deel 1

De eenvoudigste tekst om in de tijd te plaatsen is het eerste deel van de Beginselen van de wijsbegeerte, de PP1. In brief 13 geeft Spinoza aan dat hij in of vlak na april 1663 in twee weken het eerste deel van de PP heeft geschreven op verzoek van zijn vrienden. Het ontstaan van deze tekst kan dus met zekerheid in begin 1663 worden geplaatst.

PP2: Beginselen van de wijsbegeerte deel 2

Voor het tweede deel van de Beginselen van de wijsbegeerte is een precieze datering minder duidelijk aan te geven. In brief 13 geeft Spinoza aan dat hij eerder dan april 1663 dit deel heeft geschreven voor een zekere jonge man die hij niet openlijk zijn eigen inzichten wilde leren. Zeer waarschijnlijk is dit de in de brieven 8 en 9 genoemde huisgenoot van Spinoza, Casaurius. Omdat deze huisgenoot bij Spinoza woonde tijdens zijn verblijf in Rijnsburg mogen we aannemen dat PP2 na de verhuizing naar Rijnsburg is geschreven (dus na het voorjaar van 1661). PP2 zal dus waarschijnlijk in de loop van 1661 of in 1662 zijn geschreven.

KV: Korte Verhandeling

Voor de datering van de Korte Verhandeling wil ik beginnen met het aanduiden van het moment waarop de KV is afgerond. Een eerste aanwijzing hiervoor zijn de citaten uit de KV in het boek *Het licht op den kandelaar* van Pieter Balling, een vriend van Spinoza. Dit boek

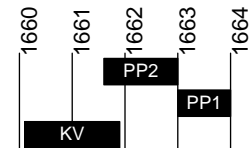
verscheen in 1662 waardoor de KV op dat tijdstip zeer waarschijnlijk afgerond zou zijn, alhoewel het theoretisch mogelijk is dat Balling citeert uit een conceptversie¹.

Een andere aanwijzing biedt brief 6, van eind 1661 of begin 1662 waarin Spinoza aangeeft dat hij een boekje aan het afronden is over *hoe het begin der dingen is geweest en hoe hun samenhang is met de eerste oorzaak*. Zoals Klever stelt is het niet aannemelijk dat dit de TIE is, het enige boek dat rond deze tijd geschreven zou kunnen zijn. Aan de Ethica is Spinoza op dit moment zeker nog niet begonnen en andere boeken komen evenmin in aanmerking. Spinoza kan dus niet anders dan op de KV doelen².

Een laatste aanwijzing is te vinden in brief 2 van september 1661. Aan deze brief aan Oldenburg is een bijlage toegevoegd met een geometrische bewijsvoering die inhoudelijk sterke overeenkomsten vertoont met de eerste appendix van de KV. De meningen verschillen over de volgorde van deze brief ten opzichte van deze appendix (Hubbeling³ en Gebhardt⁴ achten de appendix ouder, Saccaro del Buffa Battisti⁵ beschouwt de brief ouder). Ik sluit mij aan bij een datering van de appendix voor de brief aan Oldenburg⁶. Aangezien de appendix het laatst toegevoegde deel van de KV is⁷, moet Spinoza voor het schrijven van brief 2 gestopt zijn met het werken aan de KV.

Alle drie aanwijzingen geven aan dat Spinoza met het werken aan de KV is gestopt voor het einde van 1661, brief 6 geeft bovendien aan dat hij niet veel eerder dan dit moment is gestopt.

Wanneer Spinoza aan de KV is begonnen is minder duidelijk, maar ook hier zijn enige aanwijzingen. Vanwege het gebruik van personages uit het Nieuwe Testament en getuige het hoofdstuk over duivels, lijkt de KV te zijn ontstaan nadat Spinoza afstand had genomen van de Joodse gemeenschap en meer onder de invloed stond van zijn protestantse vrienden. Spinoza zal daarom waarschijnlijk enige tijd na 1657 (het uitspreken van de banvloek en de uitzetting uit de Joodse gemeenschap) met de KV zijn begonnen. Het nawoord lijkt te zinspelen op een afstand tussen de schrijver en zijn Amsterdamse doelgroep, het is dus aannemelijk dat dit nawoord in Rijnsburg is geschreven, dus na het voorjaar van 1661. We kunnen zodoende redelijk zeker stellen dat hij gedurende 1661 aan de KV heeft gewerkt. Gezien de gereconstrueerde ontstaansgeschiedenis⁸ en de omvang van het werk is het onwaarschijnlijk dat Spinoza dit binnen een jaar heeft kunnen uitvoeren. Hij zal dus zeer waarschijnlijk in 1660 zijn begonnen, mogelijk eerder maar zeer waarschijnlijk niet voor 1657.

TIE: Over de verbetering van het verstand

Over het feit of de TIE eerder dan wel later is geschreven dan de KV is enig debat. Vanuit de redenen die Mignini⁹ geeft zijn er voldoende redenen om aan te nemen dat de TIE eerder geschreven is dan de KV. Vanuit sommige passages lijkt het bovendien aannemelijk dat de TIE is geschreven in Amsterdam, terwijl de KV zeer waarschijnlijk in Rijnsburg is ontstaan.

¹ Nyden-Bullock (2007, p. 49). Nyden-Bullock dateert de KV op twee jaar daarvoor dus in 1660.

² Klever (1986, p. 29). De belangrijkste redenen hiervoor zijn dat de KV een werk in twee delen is en de TIE niet, terwijl de brief lijkt te spreken over een werk in delen. Verder is de TIE onvoltooid gebleven en zeker niet in een fase waarin alleen het uitschrijven en corrigeren nog moest plaatsvinden. Tot slot is de inhoud van de TIE niet dusdanig dat voor publicatie gevreesd zou moeten worden. Verder wijst Klever op het verkleinwoord in de brief dat lijkt te verwijzen naar het "korte" in de titel.

³ Hubbeling (1977). Hubbeling geeft als reden hiervoor dat in de appendix geen definities zijn opgenomen en in de bijlage bij de brief en de Ethica wel. In de aantekeningen bij de briefwisseling van Spinoza voegt hij daar nog bij dat in de appendix God wordt geïntroduceerd zonder dat hij gedefinieerd wordt.

⁴ Gebhardt (1914, p. 335)

⁵ Saccaro del Buffa Battisti (1999)

⁶ Naast de onderbouwing van Hubbeling en Gebhardt leid ik dit met name af aan de volgorde waarin de eigenschappen van de substanties worden behandeld. De bijlage bij de brief geeft een volgorde die overeenkomt met de Ethica en de appendix niet. Ik hoop hier in een toekomstige studie nader op in te gaan.

⁷ Koops (2012, p. 261)

⁸ Koops (2012, p. 261) en Mignini (1982, p. 238)

⁹ Mignini (1982, p. 230 e.v.)

Verder is er een inhoudelijke overeenkomst tussen beide boeken, de uitkomst van de zoektocht die Spinoza in de TIE onderneemt, bepaalt het begin en de opzet van de KV. Het is zodoende niet aannemelijk dat Spinoza voor langere tijd gelijktijdig aan beide boeken heeft gewerkt, waarschijnlijker is het dat hij met de TIE is gestopt en (direct) verder is gegaan met de KV. Het moment waarop Spinoza met de TIE stopte, het boek is nooit afgemaakt, zal dus liggen rond het moment waarop hij met de KV is begonnen. Het is zodoende aannemelijk dat Spinoza voor of in 1660 met de TIE is gestopt, mogelijk eerder.

Over het moment waarop Spinoza met de TIE is begonnen kan vanuit de bronnen of andere teksten niets zinvols worden gezegd.

CM: Metafysische gedachten

Vaak wordt het ontstaan van de CM gelijkgesteld aan het ontstaan van de PP1 en PP2, dus in 1662 of 1663. Omdat deze drie documenten in één uitgave zijn uitgebracht in 1663, is dit geen onlogische gedachtengang. Bij nadere beschouwing ontbreekt hiervoor echter een dwingende reden. De CM is geen geïntegreerd geheel met de PP1 en PP2, het is in de uitgave bijgevoegd als een bijlage. Verder blijkt de inhoud van de PP een bewerking van de denkbeelden van Spinoza terwijl de CM, alhoewel deze sterk cartesiaanse denkbeelden bevat, meer een weergave is van de eigen denkbeelden van Spinoza. Er zijn in de CM wel enkele verwijzingen naar de PP1 en PP2 aangebracht maar het is zeer goed mogelijk dat deze zijn aangebracht in de reeds bestaande tekst¹⁰. Er zijn zodoende twee mogelijkheden: of de CM is gelijktijdig met of rond dezelfde tijd geschreven als de PP1 en PP2 of de CM is een oudere tekst die later bij de uitgave van de PP1 en PP2 is toegevoegd.

Er zijn een aantal argumenten die pleiten voor het ontstaan van de CM voor de PP en dus voor 1663. Ten eerste is er een inhoudelijke reden. Het doel van de PP is duidelijk, het is een verklaring van de filosofie van Descartes voor een leerling. De CM heeft een ander karakter en lijkt veel meer op een weergave van het denken van Spinoza zelf, maar dan wel in een vroege nog cartesiaanse trant¹¹.

Ten tweede kan vanuit inhoudelijke gronden beargumenteerd worden dat de CM voor brief 2 in september 1661 is geschreven¹². Dit wil zeggen dat de CM of gelijktijdig met of voor de KV geschreven moet zijn.

Een nadere aanwijzing dat de CM in ieder geval voor 1661 geschreven is en daarmee ouder is dan PP1 en PP2, is de aanduiding van Spinoza als Amsterdammer¹³. Deze benaming klopt na de verhuizing naar Rijnsbrug in het voorjaar van 1661 niet meer. Hieruit lijkt te volgen dat de CM zeker een jaar voor PP1 en minimaal 2 jaar voor PP2 is geschreven.

Als we de gedachte loslaten dat de CM in 1663 is geschreven dan lijkt vanuit het voorgaande argument een ontstaan voor de KV het meest logisch. Dit wordt ondersteunt door een aantal citaten in de CM. Kenmerkend is dat in de CM vele verwijzingen naar Bijbelse en met name oudtestamentische personen¹⁴ zijn te vinden terwijl in de KV alleen personen uit het Nieuwe Testament worden gebruikt. Een aanwijzing dat Spinoza de CM schreef toen hij nog dichter bij het Joodse Oude Testament stond en minder dicht bij zijn latere remonstrantse (christelijke) vrienden waarvoor de KV bedoeld is.

¹⁰ Wellicht door Meijer die volgens bijvoorbeeld brief 15 de uitgave van de PP en CM heeft begeleid.

¹¹ Nyden-Bullock (2007). In haar boek verdedigt Nyden-Bullock dit standpunt en beschouwt de CM als een eigen vroeg werk van Spinoza en plaatst dit boek als eerste in een ontwikkeling in het denken van Spinoza dat via de TIE en KV tot de Ethica leidt.

¹² Nyden-Bullock (2007, p. 87).

¹³ De aanduiding staat op het titelblad van de CM waarin ook aangegeven wordt dat de CM een aanhangsel (bijlage) is, dit ontkracht het argument aangezien de CM pas een bijlage genoemd kan worden nadat de PP1 en PP2 zijn geschreven. Het titelblad zal dus na PP1 en PP2 zijn geschreven en de aanduiding "Amsterdammer" is daarmee of onterecht omdat Spinoza er niet meer woonde of overgenomen uit het eerdere manuscript. Alleen in het laatste geval blijft het argument overeind.

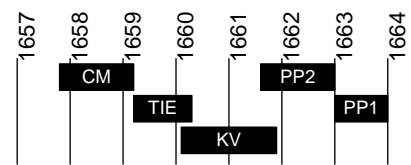
¹⁴ Bijvoorbeeld een verwijzing naar II Samuel 17 over Absalom in CM1.6, een verwijzing naar Adam in CM2.1, een verwijzing naar Jozef in CM2.6, verwijzingen naar Leviticus en Jesaja in CM2.8 en een verwijzing naar Josia in CM2.9. Hiertegenover verwijst hij eenmaal naar de brief aan de Romeinen in CM2.8. Dit haalt het argument echter niet onderuit, het ontbreken van verwijzingen in de KV naar het Oude Testament is namelijk opvallend, niet het ontbreken naar verwijzingen naar het Nieuwe Testament in de CM.

De CM is waarschijnlijk niet alleen ouder dan de KV maar ook dan de TIE. De CM lijkt een primitievere en daarmee een oudere tekst dan de TIE¹⁵. De ontwikkeling van Spinoza's epistemologie laat ook een logische lijn zien vanuit de CM, via de TIE en KV tot de Ethica¹⁶. Vanuit deze ontwikkeling is het ook niet logisch om te veronderstellen dat de CM tegelijk met de TIE is ontstaan.

De meest logische aanname, met het bovenstaande in achtneming, lijkt mij dat de CM is geschreven voor de TIE en de KV en een weergave is van het eigen denken van Spinoza. Deze oudere tekst is later als bijlage bij de PP1 en PP2 gevoegd en blijkt daar in te passen vanwege de in de CM nog aanwezige invloed van Descartes¹⁷. De andere optie, dat Spinoza de CM heeft geschreven terwijl hij beter wist, zoals wel geldt voor de PP1 en PP2, lijkt niet waarschijnlijk.

Dat de CM voor de TIE en KV is geschreven is hiermee betoogd, er is in aanvulling hierop ook een aanwijzing voor het moment waarop Spinoza aan de CM is begonnen. In de CM citeert Spinoza aan het einde namelijk de Leidse filosoof Heereboord¹⁸, het is hiermee aannemelijk dat Spinoza de CM schreef tijdens of in ieder geval na zijn mogelijke verblijf aan de Leidse Universiteit in de jaren 1658 of 1659¹⁹.

Zonder de exacte jaartallen te kunnen geven, lijkt het hiermee aannemelijk dat Spinoza ergens in de loop van 1658 heeft gewerkt aan de CM en rond 1659 is begonnen met de TIE om dit werk te laten liggen in 1660 om dan te beginnen met de KV die in eind 1661 is afgerond.

E: Ethica

Hiermee is de meest waarschijnlijke volgorde en chronologie van de vroege werken van Spinoza geïnventariseerd, nu is het tijd om naar de latere werken te kijken. Ten eerste is dat de Ethica. De KV geeft al een eerste aanwijzing dat Spinoza is begonnen met een geometrische opzet van zijn filosofie, de eerste appendix is op deze wijze opgebouwd. Ook in de bijlage bij brief 2 uit september 1661 gebruikt hij deze opmaak. Na afronding van de KV zal Spinoza zich dus hebben bezig gehouden met deze geometrische opzet. In februari 1663 is in een brief sprake van een discussie over een document dat de eerste aanzet van de Ethica moet zijn. Dit document dat minimaal bestaat uit axioma's, definities en 19 stellingen heeft al een omvangrijke omvang en Spinoza moet dus zeker enige tijd voor deze datum definitief met de KV zijn gestopt en hij moet besloten hebben dat een volledig nieuwe opzet noodzakelijk is. Het begin van de Ethica moeten we zodoende in de loop van 1662 of begin 1663 plaatsen. Spinoza werkt enkele jaren door aan de Ethica. In 1665 (brief 23) noemt hij het document voor het eerst bij zijn uiteindelijke titel en in juni van dat jaar schrijft hij aan Bouwmeester (brief 28) dat hij inmiddels drie delen heeft geschreven waarvan het laatste deel 80 stellingen bevat. In een andere brief uit de zomer van 1665 (brief 29) geeft hij aan dat hij begonnen is met een ander boek, de TTP. Dit boek, dat zal verschijnen in 1670, neemt vervolgens waarschijnlijk zoveel tijd dat Spinoza het werk aan de Ethica op een laag pitje zet of wellicht helemaal stopt. Op dat moment heeft de Ethica drie delen waarvan het derde deel meer stellingen bevat dan het huidige derde deel. Dit is niet vreemd omdat we uit andere bronnen weten dat de Ethica in eerste instantie geschreven is in drie delen en pas later heeft Spinoza deel drie gesplitst in de latere delen 3, 4 en 5²⁰. In 1665 heeft deze deling dus nog niet plaatsgevonden. Een andere aanwijzing voor deze driedeling is te vinden in een voorwoord bij een boek van Meyer uit 1666 waarin hij meldt dat een volger van Descartes een boek uit

¹⁵ Verbeek (2003, p. 99). Verbeek lijkt vast te houden aan het opstellen van de CM in het jaar van publicatie, namelijk 1663 en plaatst zodoende de TIE na 1663. De volgorde onderschrijf ik, het ontstaan van de CM plaats ik enkele jaren eerder.

¹⁶ Nyden-Bullock (2007, p. 51 e.v.).

¹⁷ Brief 13 geeft duidelijk aan dat de reden van Spinoza om de PP/CM uit te brengen ligt in het testen van de ontvangst van zijn denkbeelden. Dit kan dienen als een verklaring waarom hij een vroeg en inmiddels achterhaald werk dat de CM is, heeft uitgegeven. In dit boek zijn naast cartesiaanse denkbeelden een aantal denkbeelden van Spinoza zelf uitgewerkt maar de meer riskante denkbeelden uit de KV en Ethica zijn nog niet opgenomen.

¹⁸ Het citaat is afkomstig uit het boek *Meletemata philosophica* van Heereboord uit 1654.

¹⁹ Klever (2009)

²⁰ Klever (1996, p. 638), Krop (2002, p. 220), Koops (2012, p. 265).

zal brengen over God, de rationele mens en zijn gelukzaligheid. Alhoewel deze titel sprekend lijkt op de volledige titel van de KV, kan deze mededeling daar naar alle waarschijnlijkheid niet op slaan. Spinoza is al vijf jaar gestopt met de afronding van de KV en heeft het publiceren van dit werk volledig stilgelegd²¹. Als dit boek al ooit bedoeld was voor publicatie en niet alleen voor verspreiding onder zijn vrienden zoals het slotwoord aanduidt. Het is daardoor logisch dat deze opmerking op de Ethica slaat die op dat moment nog bestaat uit de drie delen die we ook kennen uit de titel van de KV. Wat structuur betreft staat deze versie dus dicht bij de KV. De mededeling van Meyer is op een ander vlak nog van belang. Meyer leefde in de overtuiging dat het boek in een afgeronde fase was. Het is dus aannemelijk dat Spinoza eind 1665 een versie van de Ethica heeft afgerond in drie delen die de gehele inhoud van de huidige Ethica bevat²².

Pas na afronding van de TTP in 1670 neemt Spinoza het werk aan de Ethica weer op. De dan voorliggende versie van drie delen werkt hij om in een versie van vijf delen die hij eind 1674 zal hebben afgerond. Brief 62 geeft hiervoor een aanwijzing²³ maar ook de vondst in 2012 van de versie van de Ethica van Tschirnhaus in het archief van het Vaticaan geeft aan dat eind 1674 de Ethica voltooid was²⁴. Vergelijking tussen dit exemplaar van Tschirnhaus, dat hij zeer waarschijnlijk begin 1675 heeft ontvangen, en de in 1677 uitgegeven versie laat nauwelijks verschillen zien en sluit zeker uit dat Spinoza na 1674 nog belangrijke wijzigingen heeft aangebracht.

TTP: Theologisch Politiek Traktaat

In bovenstaande hebben we ook het ontstaan van de TTP al genoemd. Spinoza begint naar eigen schrijven in 1665 met dit boek dat in 1670 op de markt verschijnt. Er zijn aanwijzingen dat delen van de TTP een oudere oorsprong hebben. Volgens sommige bronnen is de apologie die Spinoza schrijft na de banvloek het begin van de TTP en ook een brief van Van Til uit 1660 spreekt van een document dat aan de TTP doet denken²⁵. Spinoza zal zeer waarschijnlijk al voor 1665 aan een politiek document hebben gewerkt, zeker omdat politieke filosofie in zijn omgeving altijd aanwezig is geweest vanaf halverwege de jaren 50. Het echte werk aan de TTP blijft ik echter plaatsen in 1665.

TP: Politiek Traktaat

Het moment waarop Spinoza met de TP is begonnen staat niet vast maar dit is naar alle waarschijnlijkheid rond het moment dat hij de Ethica afrondt, dus eind 1674. Hij werkt aan de TP tot het moment dat hij komt te overlijden in 1677.

²¹ De staat van de KV zoals die is overgeleverd is een boek dat nagenoeg klaar is voor publicatie, toch heeft Spinoza in 1661 afgezien van publicatie. Het is niet aannemelijk dat hij hier in 1666, als hij al enkele jaren aan de Ethica werkt, anders over is gaan denken.

²² Ook in de KV bevatten de drie delen de volledige inhoud van de latere Ethica.

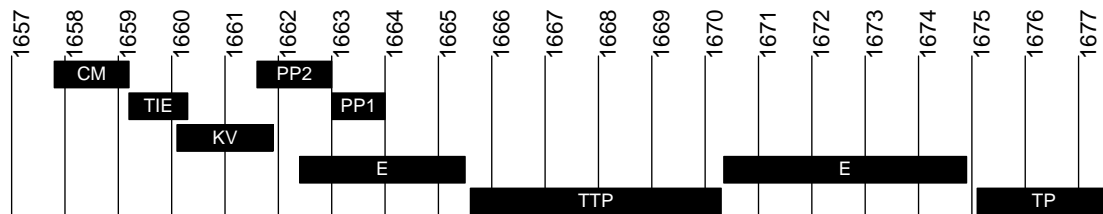
²³ Oldenburg citeert een verloren gegane brief van Spinoza van 5 juli 1675 waarin Spinoza aangeeft van plan te zijn een vijfdelig werk te publiceren.

²⁴ Steenbakker (2012). Dat Tschirnhaus een kopie van de Ethica had is vrij duidelijk vanuit de gedetailleerde vragen die hij vanaf januari 1675 stelt.

²⁵ Nadler (2001, p. 173)

Afgeronde chronologie

Met de voorgaande onderbouwing is er voldoende informatie gepresenteerd om een volledige reconstructie te maken van het moment van ontstaan van de verschillende geschriften van Spinoza. Ik zal dit hier presenteren op een grafische tijdbalk en als een opsomming.

- 1658-1659 CM – Metafysische gedachten
- 1659-1660 TIE – Verhandeling over de verbetering van het verstand
- 1660-1661 KV – Korte Verhandeling
- 1662 PP2 - Beginselen van de wijsbegeerte, deel 2
- 1663 PP1 – Beginselen van de wijsbegeerte, deel 1
- 1662-1665 E – Ethica (eerste versie in 3 delen)
- 1665-1670 TTP – Theologisch Politiek Traktaat
- 1670-1674 E – Ethica (definitieve versie in 5 delen)
- 1675-1677 TP – Politiek Traktaat

Slotwoord

Ik heb hier de informatie die mij ter beschikking stond geordend en in verband geplaatst zodat hieruit een chronologie kan worden afgeleid. Mocht ik hierbij informatie gemist hebben of foutieve conclusies getrokken hebben, dan roep ik eenieder op hiervan melding te maken zodat ik deze chronologie kan optimaliseren.

Gebruikte literatuur

- Gebhardt, C. (1914) *Spinoza: Briefwechsel*, Leipzig, Deutschland: Meiner.
- Hubbeling, H. G. (1977). The development of Spinoza's axiomatic (geometric) method: The reconstructed geometric proof of the second letter of Spinoza's correspondence and its relation to earlier and later versions. *Revue internationale de philosophie*, 1977 (31), 53-68.
- Klever, W. (1986). *Spinoza: Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Baarn, Nederland: Ambo.
- Klever, W. (1996). *Ethicom*. Delft, Nederland: Eburon.
- Klever, W. (2009, 27 maart). De Leidse Spinoza. Verkregen op 1 december 2012 van <http://www.benedictusdespinoza.nl/>
- Koops, R. (2012). *Korte verhandeling van God, de mens en zijn welstand*. Almere, Nederland: Parthenon.
- Krop, H. (2002). *Spinoza Ethica*. Amsterdam, Nederland: Prometheus/Bert Bakker.

- Mignini, F. (1982). *Inleiding*. In: F. Akkerman & H. G. Hubbeling & F. Mignini & M. J. Petry & N. van Suchtelen & G. van Suchtelen (red.), *Spinoza: Korte geschriften* (pp. 223-241). Amsterdam, Nederland: Wereldbibliotheek.
- Nadler, S. (2001) *Spinoza*. Amsterdam, Nederland: Olympus.
- Nyden-Bullock, T. (2007). *Spinoza's radical cartesian mind*. London, United Kingdom: Continuum International Publishing Group.
- Saccaro del Buffa Battisti, G. (1990) *La dimostrazione dell'esistenza di Dio dall'abbozzo del 1661 e dalla Korte Verhandeling al De Deo*. In: F. Mignini (ed.), *Dio, l'uomo, la libertà: Studie sul Breve Trattato di Spinoza* (pp. 95-118). L'Aquila: Japadre.
- Steenbakker, P. (2012). De lotgevallen van de Ethica: Over het belang van het Vaticaanse handschrift. *Mededelingen van het spinozahuis* (100), 33-44.
- Verbeek, T. (2003). *Zijn en niet-zijn in Spinoza's Cogitata Metaphysica*. In: G. Coppens (red.), *Spinoza en de scholastiek* (pp. 91-101). Leuven, België: Acco.